

A magyarországi oszmán adóbérleti rendszerről

Az 1541-ben kialakított budai beglerbégség teljes megszervezése hosszú időt vett igénybe, hiszen az első években szinte légtüres tér vette körül: hiányoztak a talapzatát alkotó szandzsákok, s a tartományi központot széles senki földje választotta el a szilárdan birtokolt legközelebbi területtől, az Al-Duna–Dráva vonalától. A vilájetet fokozatosan, dél felől építette fel az oszmán vezetés. Először néhány, a Duna és a Dráva alatt elhelyezkedő ruméliai szandzsákot rendelt a budai beglerbég parancsnoksága alá, majd az 1543. évi szultáni hadjárat és a helyi erők foglalásai nyomán Magyarország déli és középső részein is sorra hozta létre az új alkormányzóságokat. Tíz évvel a főváros megszállása után már tíz szandzsákot találunk a Duna–Dráva fölötti magyar földeken. Az 1540-es évek közepén Halil bég hozzákezdett a terület számbavételéhez, s az általa készített szandzsákösszeírások (*tahrir defterleri*) alapján a török földbirtoklás és a jövedelembehajtás kezdeti, ideiglenes formáit lassanként szabályozott viszonyok válthatták fel. Az 1540-es évek második felére a budai vilájetben – ha nem is zökkenőmentesen, de – felállt és működött a „klasszikus” oszmán közigazgatás.¹

Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy valószínűleg a vámhivatalokat és az azokkal szorosan összefonódó adóbérleteket, tehát a jövedelmek beszedésére szolgáló intézményeket szervezték meg leghamarabb. Minden rendelkezésre álló bevételi forrást állami tulajdonnak nyilvánítottak, de ezeknek csak egy részét szedte be maga a kincstár. Nagyon sokat közülük timár-, ziámet- és hász-birtoknak osztottak ki, s ezek haszonélvezői maguk gondoskodtak a nekik juttatott jövedelmek beszedéséről. Számos falut és várost felmentettek bizonyos adók lerovása alól, de ennek fejében természetben vagy munkával teljesítettek szolgálatot az államnak. Más, szultáni hász- vagy koronabirtokokhoz tartozó települések lakói évi átalányösszegben maguk fizették be adóikat a tartományi

¹ *Fekete Lajos*: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 3–5.; *Uő*: Budapest a török korban. Bp. 1944. (Budapest története III.) 178.; *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 9–54.; *Uő*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. (Pest megye múltjából 3.) 19–32.; *Dávid Géza*: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. Keletkutatás 1991. tavasz 49–67.; *Hegy Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História könyvtár. Monográfiák 7.) 37–47.

kincstárba. Ami ezután megmaradt, annak döntő többségét a 16. században kétféleképpen szedette be a kincstár: az állami egyenes adókat (a fejadót vagy dzszijét és a rendkívüli hadiadókat) alkalmi adóbehajtókkal, a szultáni hászbirtokokról várható tetemes jövedelmeket pedig az ún. *mukataa*- és *iltizam*-rendszer és adóbérlők (*amil*, *mültezim*, *emin*) alkalmazásával.

Amíg a javadalom- és a ráják mentesítésén alapuló szolgálónépi rendszer a naturális gazdálkodást tartotta fenn, addig az adóbérlés (*iltizam*) – messze megelőzve az európai abszolutista államokat – a pénzgazdálkodás elemét hozta az oszmán államháztartásba. Az adóbérlés előfeltétele az volt, hogy a jövedelmeket olyan kezelési egységekbe (*mukataákba*) csoportosítsák, amelyek vonzó (eladható) befektetési lehetőséget kínáltak, és amelyek átengedése az államapparátust is tehermentesítette. A *mukataákat* a szandzsákösszeírásokban kimutatott bevételi összegeket alapul véve nyilvános árveréseken hirdették meg, s azoknak adták, akik a legmagasabb bérleti díjat és a legtöbb előleget kínálták. A bérleti idő (*tahvil*, *müddet*) általában három (ritkábban hat, kilenc) év volt, amit lehetett hosszabbítani, de meg is rövidülhetett, mert ha valaki többet ajánlott a *mukataáért*, az udvar az eredeti megbízást visszavonta és az új jelentkezőre ruházta. Az adóbérlés fő előnye az volt, hogy az állam az előlegekkel kamatmentes készpénzhitelekhez jutott, s az adóbérlők folyamatos befizetései miatt megbízhatóbban tudta tervezni bevételeit és folyó kiadásait. Az intézmény magyarországi jelentőségét egy statisztikai adat érzékeltetheti a legjobban: 1578–1579-ben a budai vilájet 29 375 187 akcséra rúgó bevételeiből a *mukataák* 18 240 131 akcséval részesedtek.²

Az utóbbi évtizedekben az oszmán adóbérlés intézményével kiemelten foglalkozott a kutatás, és az új eredmények fényében magyarországi alkalmazásának számos vonása is érthetőbbé válik. A magam részéről hét munkát találtam különösen hasznosnak. Kate Fleet monográfiája az oszmán–genovai gazdasági kapcsolatokról az adóbérlés kezdeteit helyezte teljesen új megvilágításba.³ Linda T. Darling új utakon járó, átfogó munkája a 16–17. századi adóbérlés működéséről nélkülözhetetlen bármifajta tartományi vizsgálathoz, mivel jó összevetési lehetőséget kínál a központi és a helyi gyakorlat között.⁴ Murat Çizakça, aki az iszlám társas üzleti vállalkozások történeti fejlődését elemezve az oszmán adóbérlés muszlim gyökereit tárta fel, az oszmán pénzügyigazgatás 17. századi átalakulásáról tett lényegbevágó megállapításokat.⁵ Ugyanez mondható el Rhoads

2 *Ágoston Gábor*: A hódítás ára. A magyarországi török végvárok őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. Hadtörténelmi Közlemények 111(1998) 374.

3 *Kate Fleet*: European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey. Cambridge, 1999. (Cambridge Studies in Islamic Civilization), főleg: 119–160.

4 *Linda T. Darling*: Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660. Leiden–New York–Köln, 1996. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 6.)

5 *Murat Çizakça*: A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden–New York–Köln, 1996. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 8.), főleg: 140. skk.

Murphey két úttörő munkájáról; ő volt az első, aki behatóan leírta a 17. századi, a korábbiaktól gyökeresen eltérő tartományi fiskális rendszer kereteit.⁶ A tragikus körülmények között elhunyt Klaus Schwarz eredeti iratokon alapuló monográfiaja tette lehetővé, hogy részleteiben is megértsük, hogyan zajlottak az átutalások az adóbérleti jövedelmekből a várkatonák zsoldjára, s hogy miképpen működtek az adóbérletek a 16. század végén.⁷ És végül, de nem utolsósorban, kell megemlítenem a török Baki Çakır új összefoglalását, amely minden korábbinál gazdagabb forrásanyagra támaszkodva tárgyalja az oszmán mukátaa-rendszer 16–18. századi jellemzőit és változásait.⁸

A magyarországi oszmán adóbérletekről már több jelentős tanulmány és forrásközlés látott napvilágot. A legfontosabbak Káldy-Nagy Gyula nevéhez fűződnek, aki a Fekete Lajossal közösen és önállóan publikált források mellett alapvető elemzéseket tett közzé a mukátaa-rendszer 16. századi működéséről és a váci mukátaa áruforgalmáról.⁹ Vass Előd – az említett munkákat is hasznosítva – a váci mukátaa 16. századi változásait kísérte nyomon.¹⁰ A továbbiakban az ő eredményeikre építve néhány saját megfigyelésemet teszem közzé. Ezek java-részt a 16. századra és a budai vilájetre vonatkoznak, mivel főleg ebből az időből vannak forrásaink, de a végén a 17. századi változásokra is ki fogok térni. Tanulmányom elsősorban egy 1562–1571 között vezetett oszmán kimutatásra támaszkodik, amelynek címe a következő: *Defter-i fihrist-i mukataa-i vilayet-i Budun* („A budai tartomány adóbérleteinek mutatója”). E defter segítségével – melyet

6 Rhoads Murphey: The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623–39/1032–1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Chicago, 1979., főleg: 261. skk.; *Uő*: Regional Structure in the Ottoman Economy. A Sultanlic Memorandum of 1636 A. D. Concerning the Sources and Uses of the Tax-Farm Revenues of Anatolia and the Coastal and Northern Portions of Syria. Wiesbaden, 1987. (Near and Middle East Monographs, New Series 1.)

7 Klaus Schwarz: Osmanische Sultansurkunden. Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung osmanischer Militärs in der Zeit Murāds III. Aus dem Nachlass hrsg. von C. Römer. Stuttgart, 1997. (Freiburger Islamstudien XVII.)

8 Baki Çakır: Omanlı mukataa sistemi (XVI–XVIII. yüzyıl). İstanbul, 2003., főleg: 115–154.

9 Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp. 1962.; Káldy-Nagy Gyula: Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. Szeged, 2002. (Dél-alföldi Évszázadok 18.); *Uő*: A pénztári naplóról. In: Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.: Budai török számadáskönyvek i. m. 594–611.; Káldy-Nagy Gy.: Magyarországi török adóösszeírások i. m. 55–73.; *vö. Uő*: The Cash Book of the Ottoman Treasury in Buda in the Years 1558–1560. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 15(1962) 173–182.; *Uő*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp. 1968. (Történeti Statisztikai Kötetek) 27–97. Korábbi forráskiadások: Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp. 1886–1890. passim.; L. Fekete: Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. Bp. 1955. (Bibliotheca Orientalis Hungarica VII.), I. N° 11–12., 14–16., 22., 25. stb.

10 E. Vass: Éléments pour compléter l’histoire de l’administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle. In: Studia Turcica. Ed. L. Ligeti. Bp. 1971. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII.) 483–490.

egyébként már Káldy-Nagy Gyula is felhasznált említett írásaiban – majd tíz éven át tudjuk nyomon követni a budai mukátaák és bérlők történetét.¹¹

Míg Káldy-Nagy Gyula a budai vilájet 1558–1560. évi pénztári naplóiban 18 különálló bevételi forrást talált,¹² addig az 1562–1571-es inventárium már 46 mukátaát regisztrált. A gyarapodás főleg két tényezőre vezethető vissza: a kincstár egyrészt ekkorra már minden elérhető jövedelemforrást felderített, másrészt egyes bevételeket leválasztott és önálló mukátaává alakított át. Így tett például egy sor szandzsákban a gazdátlan hagyatékokkal és javakkal (*beytülmal*), a falvak néhány csoportjával, amelyek korábban a váci mukátaához tartoztak, vagy a szultáni koronabirtokokhoz csatolt „új hászok”-kal. A mukátaákat ugyanakkor rugalmasan szervezték át a kincstár szükségletei és a bérlők kereslete szerint. A nehezen kezelhetőket törölték (*fesh*), másokat a vállalkozó kérésére összevontak, s az átalányban adózó falvakból időről időre új mukátaákat és adóbérlőket alakítottak ki.

A szóban forgó „mutató” az egyes bevételi forrásokat vagy forráscsoportokat következetesen „megbízásnak” vagy „bizománynak” (*emanet*) nevezi, jöllehet a 46 egységből mindössze három akad, amelyet mindvégig „bizományban” (*ber vech-i emanet*) kezeltek. A többit rendszerint „vállalkozásba” (*ber vech-i iltizam*) adták ki magán adóbérlőknek. Ahogy a birodalom más részein, úgy Magyarországon is bármikor bármelyik jövedelmi forrást átsorolhatták az emánetből az iltizam, vagy az iltizamból az emánet kategóriájába. Ám Magyarországon alapvető módszerként az iltizamba adást alkalmazták, s az emánethez inkább csak az alábbi kivételes esetekben folyamodtak: a) ha meghalt az adóbérlő; b) ha nem akadt új vállalkozó az előző megbízási idejének lejártakor; c) ha a vállalkozó rosszul végezte a dolgát; d) a bejtülmál jövedelmek behajtásakor. A fő különbség a „biztos” vagy „megbízott” (*emin*) és az „adóbérlő” (*mültezim*) között nem az volt, amit sokszor lehet olvasni, hogy az előbbi fizetésért, a másik pedig profitért dolgozott.¹³ Az eminek fizetett kincstári alkalmazottak voltak, akiket akkor neveztek ki a mukátaák igazgatására, ha az adóbérlő meghalt vagy rosszul dolgozott, ha nem akadt új vállalkozó a megbízási idő lejártakor, vagy ha a mukátaát újonnan alakították ki, és az eladási ár meghatározása érdekében felakarták mérni a hozamát. Ez idő alatt az eminek csupán a mukátaák passzív kezelői voltak, nem tettek ajánlatot a bevételek emelésére, nem fektettek be saját (vagy kölcsön) tőkét, vagyis a szó szoros értelmében nem voltak vállalkozók.¹⁴

11 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek (= ÖN), Türk. Hss. Mxt. 609. Java részét magyar fordításban közreadta: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 277–287., 289–290., 295–296., 306–307., 312–314., 318–320., 328–346., 348–353., 364–365., 378., 391–392. Az ún. maktu-falvakat tartalmazó részlet jelzete nem Mxt. 593, miként a könyvben olvasható (i. m. 287.), hanem ugyanabból a kéziratból (Mxt. 609, fol. 20b–46a.) származik. Egy hasonló, de kevésbé részletes inventárium az előző évtizedből: Mxt. 581, fol. 18b–24a., 28b–34a., 34b–37a.

12 Káldy-Nagy Gy.: A pénztári naplóról i. m. 602.; *Uő*: Magyarországi török adóösszeírások i. m. 64.

13 Ld. pl. *Haim Gerber*: Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries. *Journal of Turkish Studies* 10(1986) 148., 39. jegyzet.

14 *Halil Sahillioğlu*: Bir mültezim zimem defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı darbhane mukataaları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23(1962–1963) 147.

Ezért van, hogy az emánetek esetében legtöbbször fel sem tüntették a mukátaa összegét, ami az iltizámoknál szinte soha nem hiányzik.¹⁵ Magyarországon nemcsak az eminek, hanem a mültezimiek többsége is megtartotta korábban húzott fizetését vagy javadalombirtokát (*ba ulufe-i hod/ba timar-i hod*), és viszonylag ritkán vették igénybe adóbérleteik erőforrásait erre a célra.¹⁶

Úgy tűnik, hogy a 16. századi magyarországi török mukátaák igen nagy kezesletnek örvendtek. Az elvileg szokásos hároméves időtartamot a bérlők kis hányada tölthette ki, mivel egymás után jelentkeztek a többet ígérő új vállalkozók. A budai és a pesti mukátaánál hat év alatt hatszor, a tolnainál öt év alatt hatszor, a vörösmartinál négy év alatt ötször változott az összeg és a bérlők személye, s ezek átlagos példák. A 46 egységből mindössze négyenél figyelhető meg, hogy csökkent a bérlők vételi ajánlata, s a mukátaáknak legalább a felénél szakadatlanul növekedett a bérleti összeg. Az első és az utolsó kikiáltási ár közötti különbség 11 mukátaa esetében 20% felett van, 19 mukátaánál 10% felett, s kétszer előfordult 46, illetve egyszer 175%-os növekedés is. A L. T. Darlingnál felsorolt adatoktól eltérően Magyarországon az iltizámok összegének emelkedése lényegesen felülmúlta az inflációét.¹⁷ Mint már említettem, a mukátaák kezdeti árát elvben a szandzsákösszeírásokban (*tahrir defterleri*) kimutatott bevételek alapján határozták meg. A „mutató”-ban szereplő mukátaák többsége fölé az 1562. évi tahrirrok adatait írták, de ezeket legtöbbször már az első árverésnél sem vették figyelembe. A „mutató”-ban és a szandzsákösszeírásokban olvasható összegek összehasonlítása azzal a szomorú tanulsággal szolgál, hogy a szandzsákösszeírások csak korlátozottan, nagyon óvatosan használhatók akár a népességszám, akár a mezőgazdasági termelés volumenének, akár az adózó népesség kapacitásának felméréséhez, mert a bennük szereplő információk nem mindig a valóságos viszonyokat tükrözik. Pedig ezekben az években a tahrir-deftereket még sokkal nagyobb gonddal készítették, mint tizenöt vagy húsz évvel később.

A magyarországi mukátaák működtetéséhez, úgy tűnik, valamivel kevesebb emberre volt szükség, mint a Balkánon. A fő felelős maga az adóbérlő volt, akit szinte kivétel nélkül *emin-i mültezim*nek (megbízott és vállalkozó) hívták. A magyarországi szerződéses vállalkozók elsöprő többsége az itt állomásozó timár-birtokosok vagy várkatonák (a tiszték, sőt néha a legénység) közül került ki, bár elvettve egy-egy helyi (magyar, szerb és zsidó) lakos is felbukkan közöttük. Megfigyelhető egy kisebb kör, amelyik a vizsgált időszakban végig jelen volt, és a fontosabb mukátaákat felváltva vagy egymással társulva igyekezett megszerezni. Általában is jellemző a társas vállalkozás a magyarországi adóbérleteknél. A hódoltság eme „tőkései” olykor több nagy mukátaát béreltek egyidejűleg, ezért

15 H. Sahillioğlu az iltizam és az emanet mellett külön, harmadik kategóriának tekinti az emanet ber vech-i iltizam formát, s szerinte csak a két utóbbi fajta kezelői (eminjei) húztak fizetést, amit aztán a befizetendő összegből levonhattak; vö. B. Çakır: i. m. 122–123.

16 A szakirodalomban itt-ott még tartja magát az a nézet, hogy az emánet mibenléte ismeretlen, ami az elmondottak alapján nehezen érthető.

17 L. T. Darling: i. m. 142–145., 178.

nagymértékben támaszkodtak ágenseikre (*amil*), akik feltehetőleg a mukátaán belüli, különálló bevételi forrásokért voltak felelősek.¹⁸ A társaságok harmadik állandó szereplője az írnok vagy könyvelő (*katib*), akit rendszerint az emin kívánságára és az általa meghatározott feltételekkel (*ba şart-i...*) neveztek ki. Az írkok igen gyakran maguk is „vállalkozásban” (*ber vech-i iltizam*) látták el hivatalukat (olykor több mukátaában egyszerre), ami egyelőre magyarországi sajtósságnak tűnik.

A vállalkozók felügyelete főleg a *müfettiş*nek nevezett felügyelőre hárult; e a funkciót leggyakrabban a pesti, a budai és még néhány nagyobb központ (Szeged, Székesfehérvár, Tolna, Kalocsa stb.) kádijai töltötték be. Amennyire megítélhető, olykor lényeges különbségek lehettek a magyarországi és a balkáni (például a *mukataa-i evvel* ügyosztályhoz tartozó) mukátaák felügyelőinek szerepköre között.¹⁹ Az al-dunai mukátaa-régió (*Tuna aklamı*) müfettise például az 1580–1590-es évek fordulóján maga is óriási pénzeket forgató fővállalkozó volt, aki egész hierarchia élén állott: neki volt alárendelve a főellenőr (*nazırü'n-nuzzar*), az ellenőrök (*nazır*) és az adóbérlők (*mültezim*), akik szintén valamennyien adóbérléssel bírták hivatalukat. A fő- és a közönséges ellenőrök ezenkívül igen gyakran a mültezimek „kezesei” (*kefil*) és „pénzbeszedői” (*kabız-i mal*) voltak. Az általam elemzett „mutató” Magyarországon egyáltalán nem említ főellenőrt (*nazırü'n-nuzzar*), s názirt is csak ritkán, de akkor pontosan olyan összefüggésben, mint a Balkánon: ahogyan ott, úgy itt is a názir egyúttal az adóbérlő kezeseként jelenik meg. Míg a magyarországi adóbérlők zömmel helyi lakosok voltak, kezesek jóval tágabb körből kerültek ki, például Isztambulból és a Balkán legkülönbözőbb területeiről. A központi és a tartományi pénzügyigazgatásban nagyon fontos szerepet betöltő „pénzszállítói” (*havale*) tisztség²⁰ szintén nem fordul elő forrásunkban, de máshonnan tudjuk, hogy Magyarországon is működtek ilyen alkalmazottak. Egy részüknek az volt a feladata, hogy a különféle mukátaák éppen esedékes fizetési részleteit beszállítsák a budai tartományi kincstárba. A másik csoportot azok a haválék alkották, akik a mukátaákból a katonák zsoldjára közvetlenül kiutalt összegeket a kádi színe előtt átvették és a várakba vitték (őket gyakran nevezték egyúttal *kabız-i mal*nak).²¹ Miután a budai tartományi kincstár a befolyó jövedelmeket mind helyben költötte el, a magyarországi mukátaa-rendszer működése egy tekintetben teljesen elütött a központi, mondjuk a *mukataa-i evvel* hatáskörébe tartozó régiók gyakorlatától. Ott elkülönítették a helyi költségekre szánt és a központba küldendő összegeket, s az utóbbiakat egymást követő részletekben (*irsaliyye*: „küldemény”, „átutalás”) a havá-

18 Hasonló beosztású ámilok másutt: İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA) A.DVN 794, p. 106.

19 Minden vonatkozó információ a „*mukataa-i evvel* ügyosztály által kiadott nemes rendeletek defteré”-ből származik; ld. BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 6910.

20 Vö. H. *İnalcık*: *Havāla*. In: *The Encyclopaedia of Islam*. III. H–Iram. Ed. by B. Lewis–V. L. Ménage–Ch. Pellat–J. Schacht. Leiden–London, 1986. 283–285.; L. T. *Darling*: i. m. 157–158.

21 K. *Schwarz*: i. m. 75.

lék szállították Isztambulba. Ezen a néven két befizetés volt: az újévi (*nevruz irsaliyyesi*) és az augusztusi (*ağustos irsaliyyesi*). Mivel a budai vilájetből nem vittek pénzt Isztambulba (csak onnan hoztak ide), az itteni szervezetben a haválék a fent említett feladatok ellátására szorítkoztak. (A temesvári tartomány ugyanakkor többletet termelt, tehát elképzelhető, hogy ott voltak az utóbbi értelemben vett pénzszállítók.)

Az említett 46 budai vilajetbeli mukátaa mérete és jelentősége természetesen rendkívüli módon különbözött egymásától. A legnagyobbakért 1568–1570 táján három évre 1 millió akcsét vagy annál nagyobb összegeket fizettek. E kategóriába 14 egység tartozott, közülük is kiemelkedett a váci, az új szultáni hászok és a budai mukátaa. Az elsőt több mint 5 millióra értékelték, a másodikat 3 millióra, a harmadikat pedig csaknem 2 millióra. A 16. században hosszabb távon a váci és a budai őrizte vezető helyét, és megfigyelhető, hogy azok a mukátaák érték a legtöbbet, amelyek nagy hász-városokat és kikötőket vagy átkelőhelyeket foglaltak magukban. A nagy mukátaák olykor tíz-húsz külön bevételi forrást egyesítettek, s ezek között mindig kiemelkedő helyet foglaltak el a szultáni koronabirtokok. Nincs tehát alapja annak a L. T. Darlingnál is olvasható nézetnek, hogy a hászokra az adóbérletet inkább csak a 16. század végétől és főleg a 17. században terjesztették ki.²² Magyarországon az iltizám a hász-jövedelmek beszedésének alapvető eszköze volt és maradt a 16. század egészében.

A másik módszer, mint említettem, az évi átalányadó (*maktu* vagy *kesim*) volt, habár jól megnézve ez sem áll távol a mukátaától. Az általam vizsgált „mutató” arra enged következtetni, hogy a korabeli pénzügyigazgatás emberei a maktut a mukátaa egyik speciális esetének fogták fel. Erre utal, hogy minden átalányfizető településnél a „...falu/város mukátaája” (*mukataa-i kariye-i/ varoş-i...*) formula áll. Ez a megoldás csupán abban tért el a szokványos iltizámtól, hogy a közvetítők kizárásával a közösség egyezett meg kincstárral a fizetendő összegről, s maga gondoskodott a rendszeres befizetésekről. Hogy itt nem egyszerűen a szandzsákösszeírásokban bejegyzett jövedelmek mechanikus megfizetéséről, hanem a települések és a kincstár alkujának eredményéről van szó, az abból derül ki, hogy az átalányösszegek minden esetben eltérnek a defterekben előírányzott adóösszegektől (meglepő módon sokszor alattuk maradnak). De ettől függetlenül a maktu falvakat bármikor besorolhatták valamelyik mukátaába (iltizámba), és fordítva: adóbérletből ismét maktuvá alakíthatták. Így tehát az átalányfizetést speciális adóbérletnek tekinthetjük, ahol a ráják a vállalkozók, és amelyet azért lehetett olcsóbban üzemeltetni, mert a vállalkozásban dolgozó adóbérlő költségeit meg tudták takarítani. Ha meg akarták őrizni kedvező státusukat, akkor a ráják időnként maguk is úgy viselkedtek, mint a multezimek: többet kínáltak az átalány addigi összegénél, és ezzel távol tartották településüktől az „életveszélyes” adóbérlőket. Ilyenfajta ajánlatokra a „mutató” több példát tartalmaz.

²² L. T. Darling: i. m. 47., 142.

Az oszmánok által meghonosított „klasszikus” iltizám-rendszert a tizenöt éves háború (1593–1606) alapjaiban rendítette meg, a 17. századi pénzügyi átalakulás pedig lényegében felbomlasztotta. Míg korábban a mukátaák száma több tízre rúgott, a 17. századi budai pénztári elszámolások csak 5–7 mukátaáról és mintegy 10, az előbbiektől elválasztott „átkelés vagy átkelőhely”-ről (*ubur*) és „vámhely”-ről (*gümriük*) szólnak.²³ A bevételek szintén radikálisan csökkentek: a 17. század folyamán a mukátaák évente mindössze 5–6 millió akce között jövedelmeztek. A pénzügyigazgatásban a birodalom más tartományaiéhoz hasonló változások következtek be. A belgrádi mellett megszervezték a „váci pénzügyi felügyelőség”-et (*nezaret-i Vaç*), s nemcsak a szorosan vett magyar területek, hanem több balkáni szandzsák mukátaait is ennek rendelték alá.²⁴ Ez összefüggött azzal, hogy a századvégi háborúk miatt Magyarország teherbíró képessége drasztikusan csökkent, s az itteni katonaságot már csak a Balkán adóiból tudták eltartani. A mukátaák és az iltizámok helyét növekvő mértékben a „testületi birtokok vagy jövedelmek” (*ocaklık*) foglalták el, sőt a szultáni hászok nagy részét is odzsaklikokká alakították át. Hegyi Klára számításai szerint 1677-re a magyarországi dzsizje-adók 98%-át, a mukátaák 30%-át és a szultáni hászok 63%-át ilyen testületi birtokként hasznosították.²⁵

Általánosan megfogalmazva az odzsaklik-rendszer²⁶ azt jelenti, hogy a központi kormányzat valamelyik rendelkezésére álló bevételi forrást hosszú távra átengedte valamelyik állami- és palotaintézmény, katonai egység és egyéb közfunkciót betöltő személy (csoport) fizetésére vagy a működéséhez szükséges nyersanyagok, élelem stb. biztosítására avagy azok költségeinek fedezésére. Tette ezt oly módon, hogy legtöbbször, de nem mindig, a javadalmazottak testületére ruházta át a neki juttatott bevételek behajtásának, szétosztásának és elszámolásának feladatát, miközben megfelelő ellenőrzést gyakorolt eme tevékenysége felett. A rendszer lényege tehát az volt, hogy az állam közvetlen kapcsolatot teremtett felhasználó és forrás között, a lehetséges mértékig kivonult a kettő közötti közvetítésből, a bevételek beszedéséből és újraelosztásából, és ennek nyűgét a javadalmazottakra hárította át. Az oszmán központi pénzügyigazgatás szempontjából ez az eljárás – Viktor Ostapchuk találó megállapítása szerint – visszavonásig érvényes mukáta-kiutalásként vagy kiterjesztett havá-

23 BOA MAD 5193, p. 3.; BOA Bab-i defteri, Baş muhasebe, Budun hazinesi kalemi, 16 727, p. 6.; 16 728, p. 6.; 16 729, p. 4–6.

24 A legelső, általam ismert adatok a két pénzügyigazgatási egység létéről 1591-ből (Belgrád) és 1611–1613-ból (Belgrád és Vác) származnak; ld. BOA MAD 9820, p. 69. és ÖN Türk. Hss. Mxt. 612, p. 46–47.

25 Hegyi Klára: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 313.

26 Vö. Rh. Murphey: The Functioning of the Ottoman Army i. m. 187–208.; Nejat Göyünç: Yurtluk-ocaklık deyimleri hakkında. In: Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan. İstanbul, 1991. 274–277.; Murat Çizakça: Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520–1697. The Journal of European Economic History 22(1993) 219–232.; B. Çakır: i. m. 89–93.

leként határozható²⁷ meg, bár ehhez hozzá kell tenni, hogy a 17. század folyamán növekvő mértékben utaltak ki odzsaklikként állandósult hadiadót (*avariz*), dzszijét és különféle természetbeni szolgáltatásokat, vagyis eredetileg nem feltétlenül a mukátaa-rendszerben kezelt jövedelmeket is.

Ahogy a magyarországi várkatonák és más hivatalnokok ilyen odzsaklikokhoz jutottak, a mukátaákra, a vállalkozások állandó megújítására egyre kevésbé volt szükség, hiszen a jövedelemre jogosultak többnyire maguk gondoskodtak a nekik kijelölt jövedelmek beszedéséről. Ezért tehát az a szakirodalomban szélteben elterjedt nézet, hogy a 17. század az adóbérletek robbanásszerű terjedésének időszaka, Magyarországra nézve egyáltalán nem tartható.²⁸ Sőt, a magam részéről úgy látom, hogy az egész birodalomra nézve sem, mert az odzsaklik mint a jövedelmek szétosztásának és begyűjtésének módszere másutt is (főleg a határvidékeken) óriási fejlődésen ment keresztül.²⁹ Hogy például az anatóliai adóbérletek száma a 16. század eleji 602-ről 1636-ra 309-re esett vissza, önmagában fontos figyelmeztető jel lehetett volna azok számára, akik a fenti állításokban hisznek.³⁰ Igaz, az adóbérlet a 16. század közepétől valóban betört, majd fokozatosan elterjedt olyan szférákban, ahol korábban nem alkalmazták (például a beglerbégi, szandzsákbégi és defterdári állások adományozásában), de ez csak egyik aspektusa a változásoknak.³¹ A fentiekben bemutatott és még folytatandó, elmélyítésre szoruló helyi vizsgálatok remélhetőleg mielőbb lehetővé teszik, hogy szakíthassunk a 17. századi pénzügyigazgatással kapcsolatos köz-helyekkel, köztük az egyik legnagyobbal: az adóbérletek folyamatos térnyerésének elképzelésével.

27 *Viktor Ostapchuk*: The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish–Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622–1628. Ph.D. Thesis, Harvard University. Cambridge, Mass., 1989. 194–198.

28 E hagyományos nézet velős összefoglalása: *Bistra Cvetkova*: Recherches sur le système d'affermage (*Illizam*) dans l'Empire Ottoman au cours de XVIe–XVIIIe s. par rapport aux contrées Bulgares. Rocznik Orientalistyczny 27(1964) 111–132. A 17. századi változásokat korábban egyöntetűen az oszmán államigazgatás decentralizációjaként és hanyatlásaként értelmezték, amit az adóbérleti rendszer terjedésével szoktak összefüggésbe hozni; erről ld. *Halil İnalcık*: Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. In: Studies in Eighteenth Century Islamic History. Ed. by Th. Naff–R. Owen. Carbondale–Edwardsville–London–Amsterdam, 1977. 27–52., 362–369.; *Uő*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700. Archivum Ottomanicum 6(1980) 327–333. Újabban a „hanyatlás” tézisét komoly kritikák érték; a kérdéskör kiegyensúlyozott áttekintése: *Cemal Kafadar*: The Question of Ottoman Decline. Harvard Middle Eastern and Islamic Review 4(1997–1998) 1–2. sz. 30–75.

29 A keleti határokról ld. *Rh. Murphey*: Regional Structure i. m.

30 *Ömer Lütfi Barkan*: H. 933–934 (M. 1527–1528) malı yılına ait bir bütçe örneđi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 15(1953–1954) 297.; *Rh. Murphey*: Regional Structure i. m. XXVI–XXVII.

31 Erről ld. *Klaus Röhrborn*: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin–New York, 1973. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. Beihefte zur Zeitschrift „Der Islam”. N. F. Bd. 5.) 107. skk.

PÁL FODOR

SOME NOTES ON OTTOMAN TAX FARMING IN HUNGARY

On the basis of an “inventory of tax farms in the province of Buda” (*defter-i fihrist-i mukataa-i vilayet-i Budun*), the paper describes the administration of Ottoman tax farms in Hungary in a comparative way (the reference area being the Lower Danube). Its main concern is the sixteenth-century practice but the seventeenth-century transformations are also touched upon. The widely held view that the seventeenth century saw the rapid spread of tax farming, is untenable for Hungary; in this period, the tax farms were increasingly replaced by “corporate estates” (*ocaklilk*) not only in Hungary but in other parts of the empire as well.